

УДК 94(100)“1914/1919” – 054.65=161.2:070“Вільне слово”“1917/1918”

ТЕМАТИКА ПУБЛІКАЦІЙ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ “ВІЛЬНЕ СЛОВО” (1917–1918)

Людмила БІЛИМЕНКО, Олена ЗАЛІЗНЮК

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01033, Україна, тел.: (044) 288-14-19*

Розглянуто пресу полонених-українців під час Першої світової війни на прикладі газети “Вільне слово” (Зальцведель, 1916–1918). Детально охарактеризовано зміст примірників цієї газети, які зберігаються у відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (за 1917–1918 рр.). Названо рубрики “Вільного слова” (“З України”, “З таборового життя”, “Вісти з російського життя”, “Війна”, “Огляд світових подій”, “З культурного життя України”, “Література, наука, мистецтво” тощо), описано зміст окремих найважливіших статей, які там були. Перераховано авторів статей часопису. Наголошено, що “Вільне слово” виховало із малоосвічених українських селян та робітників свідомих українців.

Ключові слова: історія української преси, Перша світова війна, культурно-освітня діяльність українців, військовополонені, Союз визволення України, Зальцведель.

Відділ газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВГФ НБУВ) – найбільше газетосховище в Україні, кількість фонду якого налічує майже 230 тис. річних комплектів газет (близько 27 млн номерів). Це унікальна колекція (багато часописів зберігається тільки у ВГФ) українських та зарубіжних газет від 1732 до 2014 рр. Серед них і українські газети, що виходили за межами України. Вони є важливим джерелом інформації про суспільно-політичне, економічне, культурне життя українців за межами України. Преса української діаспори часто ставала об’єктом наукових досліджень, зокрема й таборова преса у Німеччині під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Відомі праці В. Сімовича “Таборові видання під час світової війни”, З. Кузели “Українські таборові часописи у Німеччині”, І. Патера “Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини і Німеччини” та праці інших дослідників, які зробили свій внесок у розробку питань преси української еміграції.

Українські газети за межами України знайшли відображення і в бібліографічних працях, підготованих співробітниками ВГФ НБУВ: каталог “Газети України 1917–1920 років у фондах НБУВ” (вид. 2-ге, вийде 2014 р.), готується до друку каталог “Українські газети, що виходили за межами України 1898–2015 рр.”, який має бути опублікований у 2016 р. Зважаючи на стійку зацікавленість вчених і певну кількість наукових праць про українську пресу за межами України, її історико-бібліографічне дослідження залишається актуальним.

Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. на території Німеччини опинилися сотні тисяч полонених українців з російської армії. Зусиллями Союзу визволення України (СВУ), створеного в серпні 1914 р., до складу якого входили переважно наддніпрянські політичні емігранти, було отримано дозвіл від німецької влади на створення у Раштаті та Вецлярі перших таборів для українських військовополонених. У 1915 р. такий табір виник також у Зальцведелі. Ідея організації таборів була досить чіткою: розвинути широку культурно-просвітницьку діяльність серед полонених українців. З цією метою за дорученням СВУ до Німеччини прибули Б. Лепкий, В. Дорошенко,

М. Жуков, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, З. Кузеля та ін. Але насправді все виявилось не так просто. Незважаючи на те, що дії СВУ були спрямовані на поліпшення умов перебування полонених у таборі (відкриття церков, шкіл, бібліотек, читалень; організація курсів з української історії та літератури), виконання поставлених завдань відбувалося з великими труднощами. Проблеми полягали у тому, що більшість полонених українців були налякані царським урядом, який, як вони вважали, після війни притягне їх до відповідальності. А, оскільки у таборі Зальцведель перебувало майже 10 000 полонених з українських губерній Росії, то вони зовсім не сприймали національних проблем. Однак, наполеглива праця членів “Національно-просвітницького гуртка”, товариства “Просвіта” імені Бориса Грінченка, які працювали у таборі, поступово давала свої позитивні результати. Прагнення полонених до знання всього українського поступово збільшувалося: “лише можна сказати одно: ті тисячі полонених, що повернуть до дому, понесуть з собою свої нові вже думки: своє знання та могутнє бажання волі своему народови [...]. Там ідеї перетворюються в діло та приведуть народ, що проснувся, до бажаної волі та незалежності”¹.

Значну роль у просвітницькій роботі серед полонених у Німеччині відіграла таборова преса. Залишається тільки дивуватися, як у ті буремні роки українська громада зуміла організуватися і видавати таборові часописи. Починають виходити часописи у Раштаті (“Розсвіт”, 1916), Вецлярі (“Громадська думка”, 1917). Видавцями цих часописів були самі полонені, хоча спочатку їх координували представники СВУ. Перша думка про видання друкованого слова у таборі Зальцведель зародилася у членів “Національно-просвітницького гуртка” напередодні Різдвяних свят 1916 р. Щоб хоч якось заспокоїти своїх земляків-полонених та показати, що українською мовою можна не лише говорити, а й писати, члени гуртка вирішили випустити різдвяну одноднівку “Нова зоря”, яку безкоштовно роздавали таборовим полоненим у перший день свят. “Нову зорю” видано накладом у 1500 примірників, а надруковано у Магдебурзі, оскільки зальцведельська друкарня не мала потрібного шрифту. Більшість полонених здивувалась появою газети на “хахлацком язике” і хоча й казали, що не розуміють цієї мови, але все одно “Нову зорю” читали, бо цікавилися новинами зі світу². Із поширенням національно-просвітницької роботи у таборі відчувався брак друкованого слова. На зборах членів “Пресової Секції” було обговорено питання про назву таборового часопису. Пропонувалися назви “Промінь світла” та “Вільна думка”, але врешті-решт прийняли назву “Вільне слово”, “так як вона більше характеризує собою зміст праці полонених, маючи свободу вільно висловлювати свій біль”³.

Перший номер часопису вийшов 1 березня 1916 р. двотисячним накладом. Так було й далі, окрім другого номера, який вийшов у кількості 2500 примірників. Появу газети “Вільне слово” зустріли доволі прохолодно, полонені боялися цієї газети, але інтерес до неї поступово зростає. Незважаючи на те, що часопис виходив у німецькому таборі, читали його і в Австро-Угорщині, і в Україні, куди він доходив різними способами; його бажали мати і представники інших національностей. Газета мала 1500 постійних передплатників, крім того, чимало номерів розходилося й по інших таборах та висилалося на окуповану Україну. Раз на два тижні часопис виходив тільки перший місяць. Коли ж свою друкарню було упорядковано, то його почали видавати тричі на місяць, потім раз на тиждень і з 19 серпня 1916 р. – двічі на тиждень. На жаль,

¹ Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – Чис. 65. – С. 758.

² Вільне слово. – Зальцведель, 1917. – Чис. 12. – С. 1.

³ Там само. – С. 2.

у фондах ВГФ НБУВ зберігаються номери лише за 1917–1918 рр., усього 158 номерів. Фактичним редактором часопису на перших порах був відомий поет та громадсько-політичний діяч Петро Карманський (до № 7 1916 р.). Газету видавала “Редакційна секція” Української таборової організації. З 1917 р. збільшився обсяг газети та змінився її видавець. Далі “Вільне слово” публікувало “Видавниче Товариство імені П. Куліша”, а з № 49 за 6 липня 1918 р. редактором газети став український вчений-етнолог д-р Зенон Кузеля.

Усі українські таборів видання, зокрема і “Вільне слово”, мали національно-просвітницький характер. Кожне число часопису розпочиналося з передової статті або навіть кількох. Передовиці конкретно та лаконічно висвітлювали актуальні питання суспільно-політичного, економічного, освітнього, міжнародного характеру. Головною темою, як правило, було національне питання (стаття проф. др. Альбрехта Пенка про географічні основи української держави, М. Простого про українські змагання, О. Невідомого про автономію України, Т. Споминюка про внутрішнє життя полонених, П. Лівобережного про українську республіку, звернення В. Козловського до громадян українських таборів у Німеччині, стаття С. Єфремова “Хрестною путєю” тощо).

У часописі “Вільне слово” були запроваджені такі рубрики: “З України”, “З таборового життя”, “Вісті з російського життя”, “Війна”, “Огляд світових подій”, “З культурного життя України”, “Література, наука, мистецтво”, “Театр” тощо. Заслугує на увагу рубрика “З України”, де подавалися відомості про культурні та дипломатичні зв’язки України зі світом та друкувалися статті видатних громадських діячів про українську незалежність (“Професор М. Туган-Барановський про Українську справу”, М. Грушевський “Проект української конституції” та ін.).

Не менш цікавою, на наш погляд, у цій рубриці є тема відносин України і Криму. У статті “Крим хоче під Україну” від 4 травня 1918 р. йдеться про переговори між українським уповноваженим для Криму Мисниковим і центрофлотом у справі передачі Криму Україні без боротьби: “приказав комендант Криму вивісити українські хоругви на укріпленнях і кораблях і проголосив увесь воєнний матеріал на Криму й кораблі власністю України. Людність вітає всюди українські війська як своїх спасителів”⁴. Продовженням теми стала стаття “Справа Криму”, в якій йдеться, що на засіданні Ради міністрів 13 травня 1918 р. з ініціативи міністра фінансів А. Ржепечького та міністра торгу і промисловості С. Гутника мова йшла про прилучення Криму до України. Необхідність прилучення, на їхню думку, викликана економічними зв’язків Криму й України. Гетьман П. Скоропадський заявив німецькому часопису “Пост”, що “обсадження Криму якою-небудь державою було б перешкодою добрих взаємин України до осередніх держав і образило би національну гордість України”⁵. Подібно висловився і міністр С. Гутник: “на перепоні добрих господарських зносин між Україною й Німеччиною стало б відділення від України Криму й Бесарабії, які для України мають велике господарське значення. Україна без Криму, то так як тіло без ніг”⁶. Як зазначав часопис “Ноефрае Пресс”, німецький уряд не перешкоджав приєднанню Криму до України. Була лише одна передумова – сильна влада. Отже, ми бачимо, як тісно переплітаються події минулого з нашим сьогоденням. У статті “Справа Бесарабії й Криму” за 15 червня 1918 р. міністр закордонних справ Д. Дорошенко ще раз підтвердив думку про нерозривність стосунків між Україною і Кримом ще й тим, що

⁴ *Вільне слово*. – 1918. – Чис. 35–36. – С. 2.

⁵ Там само. – 1918. – Чис. 42. – С. 3.

⁶ Там само.

населення Криму головним чином складалося з українців, а власне “мусульманський елемент” складав невелику частину населення. Але, входячи до складу української держави, кримські татари, тим не менше, користуватимуться найширшим визнанням своїх національних прав. Член Ради Міністерства закордонних справ проф. О. Ейхельман дав таку довідку щодо складу населення Таврійської губернії: у 1897 р. у восьми повітах і двох градоначальствах налічувалося 1447790 мешканців обох статей. З них православних – 1069556 (74 %) і мусульман – 190300 (13 %). Українською, російською і білоруською мовами говорили 1025300 чоловік, з них тільки українською – 611121; татарською – 198854 і турецькою – 2197 чоловік. Статистика коротка, але показова. Зважаючи на все, керівник Міністерства закордонних справ Дорошенко і директор департаменту Лоський звернулися до німецького посла барона Мумма з нотою від 30 травня 1918 р., копію якої надіслали також австрійському послу графу Форгачу. У ноті йшлося про те, що “уряд української держави вважає конче потрібним, щоби кримський півострів було включено в склад української держави... Знаючи настрої значної більшості населення Криму і їх стародавні зв’язки з Україною, немає жодного сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуку з Україною”⁷. Але, звісно, не все відбувалося так злагоджено. Невдовзі розгорівся конфлікт Криму й України через міністра Татищева, який вороже ставився до України і заборонив вивозити з Криму вино, тютюн і садовину. Україна, в свою чергу, заборонила вивозити харчі. Наслідок цього конфлікту – голодна хлібна пайка в Криму. Як відомо, 18 жовтня 1921 р. було створено Кримську АСРР у складі РРФСР.

Матеріали в рубриці “З таборового життя” знайомили читача із повсякденним життям полонених українців, інформували про культурну діяльність новостворених таборових товариств (“Село” ім. Т. Шевченка, Національне товариство, Драматично-музичне товариство, “Хлібороб” та ін.). Багато уваги приділялося й освітній діяльності, зокрема курсам журналістики, просвітнім курсам, тощо. З 22 червня 1918 р. замість трьох таборових газет (“Громадська думка”, “Розсвіт”, “Вільне слово”) виходив тільки часопис “Вільне слово” як орган Вецлярського, Раштатського, Зальцведельського таборів. Часопис “Вільне слово” наголошував, що надалі залишатиметься безпартійним органом української національної ідеї, основною метою якого є “збудування і скріплення незалежної Української Держави”⁸. До рубрики “З таборового життя” стали надсилати матеріали з інших таборів. Авторами повідомлень у Вецлярі були Лубенець, Чупир; у Раштаті – Шостак, В. Сімович; у Зальцведелі – Падалка-Бахталовський та ін.

Редакція газети не оминала своєю увагою і новини з Росії у рубриці “Вісті з російського життя”. У ній висвітлювалося положення у Російській імперії, діяльність Тимчасового уряду та його ставлення до подій в Україні, друкувалися виступи В. Леніна і Л. Троцького, містилася інформація про закриття газет, вибори до Установчих зборів тощо. Інформативно насиченою була рубрика “Що діється у світі”, з якої читачі дізнавались про політичні події у світі, що сприяло розширенню світогляду полонених українців. У рубриці “Війна” друкувалися “звідомлення” з усіх фронтів, адже ця тема хвилювала тисячі українців.

Не менш важливими у культурному відношенні стали рубрики “Література, наука, мистецтво” та “Театр”. У них широко висвітлювалися історія українського письменства, українські наукові товариства, друкувалися матеріали з української

⁷ *Вільне слово*. – Чис. 47. – С. 3.

⁸ Там само. – С. 1.

етнології. Позитивно сприймалася робота таборових театрів у Вецлярі, Раштаті, Зальцведелі, де авторами театральних постановок були самі полонені.

У “Вільному слові” постійно висвітлювалися визначні дати у житті українського народу, зокрема відзначення роковин Т. Шевченка (“В сім’ї вольній, новій”, “Заповіт Шевченка виконаний” “Громадські ідеали Шевченка”, “Шевченко і церква”, “Шевченкові пам’ятники”, “Воєнні книжки про Шевченка”). Вмішувала газета й короткі біографічні матеріали, присвячені відомим діячам української культури: І. Франку (“Пам’яті Івана Франка”, 1918. – № 43–44), Б. Грінченку (“Спомини про Б. Грінченка”, 1917. – № 38), М. Костомарову (“Микола Костомарів”, 1917. – № 42), М. Шашкевичу (“Галичина й Маркіян Шашкевич”, 1917. – № 47), М. Драгоманову (“Пам’яті великого громадянина М. Драгоманова”, 1917. – № 49), М. Кропивницькому (“Батько Українського театру Марко Лукич Кропивницький”, 1917. – № 35), статті М. Грушевського (“Повороту нема”, 1917. – № 39, “Українська гривня”, 1918. – № 35–36) та ін.; відгукувався часопис і на сумні події.

З березня 1918 р. у “Вільному слові” з’явилася нова рубрика “З культурного життя України”. У цій рубриці в декількох номерах друкувалися статті Зенона Кузеля. Перша, під назвою “Українська преса”, розповідає про історію виникнення української преси після революції 1905 р., як на території України, так і поза її межами. Також подається її повна характеристика (партійна, фахова приналежність, тематика видань, місце видання) та кількість часописів (92 назви) станом на кінець 1917 р. Інформація цікава для дослідників преси та історії України. У другій статті “Українські видавництва”, що також друкувалася в кількох номерах, мова йде про початки українського видавничого руху, його засновників. Автор охарактеризував усі українські видавничі товариства та кількість книжок і брошур, які вийшли у світ протягом 1917 р. Також у рубриці порушувалися питання освіти (створення українознавчих курсів для вчителів, відкриття українських університетів, розширення українських видавництв). Оскільки З. Кузеля був редактором часопису “Вільне слово”, то на його сторінках постійно друкувалися статті вченого (“Шевченків Кобзар під час війни”, “Іван Стешенко”, “Гетьман Скоропадський у Німеччині”, “Проти русофільської агітації на Україні” та ін.).

У газеті завжди знаходилося місце для жартів та дотепів. У рубриці “На злобу дня” доречними виявилися гуморески О. Невідомого про життя “узників”, колишніх міністрів старої влади Штюрмера і Протопопова (“Вязни”, 1917. – № 41), про землі Росії, якими мріють заволодіти японці та англійці (“Свати”, 1917. – № 45), про російські та українські відносини ([“Москаль і українець”], 1917. – № 51), про любов до сала (“Сало”, 1917. – № 52), фейлетони Якхоча (“Турботи Пурішкевича”, 1917. – № 28; “Манюній фелетон”, 1917. – № 71; “Мій жаль”, 1917. – № 47), фейлетон Причепи (“Гайдамаки”, 1918. – № 22), карикатури (“Цар піддається Думі в полон!”, 1917. – № 26; [“Штюрмер і Керенський”], 1917. – № 33; “Росія й союзники”, 1917. – № 48).

Редакція часопису “Вільне слово” мала зв’язок зі своїми читачами. Про це свідчать дві невеликі рубрики: “Лист до редакції” та “Переписка редакції”, які з’являлися неперіодично. У першій друкували листи полонених-українців з Росії з проханням надсилати їм часопис “Вільне слово”. Через редакцію газети зверталися й сини до своїх батьків та родичів, з якими були у розлуці. У другій рубриці редакція відповідала на різні запитання читачів, що стосувалися певних матеріалів газети. Як правило, їх автори висловлювали свої думки щодо прочитаного у газеті. Надсилали читачі до редакції і власні твори.

Рекламні оголошення та “оповістки” друкувалися на останній сторінці газети. Найширше рекламували видання, які продавалися у кіосках табору. “Вільне слово” рекламувало українські книжкові видання: Б. Барвинський “Звідки пішло ймя «Україна»”, Б. Заклинський “Що треба знати кожному українцеві”, В. Гнатюк “Національне відродження”, О. Назарук “Як називається наш край і нарід”, М. Драгоманов “Чудацькі думки”, Когут “Україна й Російська імперія” тощо. В оголошеннях рекламували вихід нових видань та називали їхню ціну. Деякі видання, наприклад, “Кобзар” Т. Шевченка рекламували майже у кожному номері.

У часописі друкувалися статті, авторами яких були З. Липовець, М. Простий, Ол. Скоропис, О. Невідомий, Ф. Якимець. Друкувалися вірші Т. Шевченка, Ів. Стеценка, Є. Чумака та ін. Деякі матеріали подавалися без підписів або підписувалися псевдонімами: Українець, Якхоч, Барабан, Простяк, Одинокий, Далекий.

Правонаступником “Вільного слова” з 26 лютого 1919 р. став часопис “Шлях”, що поширювався вільно та перестав бути суто таборним виданням.

Таким чином, таборова преса взагалі і часопис “Вільне слово” зокрема відображали всі основні події суспільно-політичного, культурного, літературного життя як України й світу, так і життя в самому таборі. Часопис “Вільне слово” виховав з напівосвічених (а іноді й неосвічених) українських селян та робітників свідомих українців, які поверталися додому певні того, що вони – українці, які знають свою багатовікову історію, самобутню культуру, бажають волі своєму народові, процвітання Україні й готові до боротьби та праці на благо рідної Батьківщини.

Список використаної літератури

1. Вільне слово. – Зальцведель, 1917. – Чис. 12; 1918. – Чис. 35–36, 42, 47.
2. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – Чис. 65.

TOPICS OF PUBLICATIONS IN THE PERIODICAL OF THE IMPRISONED UKRAINIANS “VILNE SLOVO” (1917–1918)

Liudmyla BILYMENKO, Olena ZALIZNIUK

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
62 Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine, tel.: (044) 288-14-19*

The article reviews the press of the Ukrainian prisoners during World War I based on the case study of the newspaper “Vilne Slovo” (Salzwedel, 1916–1918). It describes in detail the contents of the newspaper copies stored in the department of newspaper collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (published in 1917–1918). The article lists the headings of “Vilne Slovo” (“News from Ukraine”, “On the camp life”, “News about Russian life”, “War”, “Review of world affairs”, “On the cultural life of Ukraine”, “Literature, science, art”, etc.) and describes the contents of some important articles that had been published there. The authors of the periodical are listed. It is emphasized that “Vilne Slovo” has transformed uneducated Ukrainian peasants and workers into Ukrainian patriots.

Keywords: history of Ukrainian press, World War I, cultural and educational activities of Ukrainians, prisoners of war, Union for the Liberation of Ukraine, Salzwedel.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2014

Прийнята до друку 5.08.2015